



Guía Docente						
Datos Identificativos				2020/21		
Asignatura (*)	Historia Económica		Código	611G02002		
Titulación						
Descriptores						
Ciclo	Período	Curso	Tipo	Créditos		
Grao	1º cuatrimestre	Primeiro	Formación básica	6		
Idioma	Castelán/Galego					
Modalidade docente	Presencial					
Prerrequisitos						
Departamento	Economía					
Coordinación	Maixe Altes, Joan Carles	Correo electrónico	carlos.maixe@udc.es			
Profesorado	Maixe Altes, Joan Carles Martinez Lopez, Alberto Miras Araujo, Jesus	Correo electrónico	carlos.maixe@udc.es alberte.martinez@udc.es jesus.miras@udc.es			
Web						
Descripción xeral	<p>Esta materia pretende dous obxectivos primordiais. Por un lado, coñecer as transformacións económicas que conduciron ao mundo contemporáneo á situación actual. Partindo da preponderancia europea e occidental na economía mundial, buscamos as bases dese liderado, sen facer táboa rasa do resto do mundo. Por outro lado, analizar a evolución económica de España no longo prazo, tomando como punto de inicio as condicións determinadas pola crise do Antigo Régime, para despois determinar o marco xeral do crecemento económico español contemporáneo.</p> <p>Desenvolvemos o temario baixo unha dobre perspectiva, cronolóxica e espacial. Para elo, analízase o impacto da expansión europea no resto do mundo durante os séculos modernos, na que España tivo un rol sobresaínte, aínda que con importantes contrastes, sobre todo de carácter rexional; as consecuencias da industrialización europea na economía internacional no século XIX, incluído o insuficiente impacto sobre a modernización da economía española; e, finalmente, as tensións dun século de globalización, o XX, que para España significou unha loita ?non sempre exitosa? por achegarse aos ritmos socioeconómicos europeos. Así mesmo, pese ao contido xeneralista da materia, prestarse especial atención á análise da evolución da empresa nos dous últimos séculos, e ao estudo das relacións entre a empresa e o crecemento económico.</p>					



Plan de continxencia	<p>1. Modificacións nos contidos</p> <p>Non se produciron cambios en relación co contido e o programa da materia.</p> <p>2. Metodoloxías</p> <p>*Metodoloxías docentes que se manteñen</p> <p>Uso da plataforma Moodle de Historia Económica: materiais dispoñibles para o traballo personalizado do estudiante, incluído o material audiovisual gravado coas sesións en liña do curso.</p> <p>*Metodoloxías docentes que se modifican</p> <p>Incorpórase o material audiovisual gravado coas sesións en liña do curso.</p> <p>3. Mecanismos de atención personalizada ao alumnado</p> <p>Ferramentas: Moodle/Email/Teams</p> <p>Temporalización: Horario de tutorías, semanal, de cada profesor.</p> <p>4. Modificacións na avaliación</p> <p>Avaliación continua (60%): corresponde á avaliación continua tradicional.</p> <p>Exame final (40%): Primeira parte (en liña, proba de tipo test sobre o conxunto das ensinanzas: 20%); Segunda parte: exame escrito en liña (preguntas relacionadas con cada tema, correspondente a exercicios prácticos, lecturas obligatorias ou aspectos de contido impartidos na materia): 20%</p> <p>*Observacións de avaliación:</p> <p>a) Cualificación de non presentado: corresponde ao alumno cando só participe en actividades de avaliación que teñan unha ponderación inferior ao 20% da nota final, independentemente da nota acadada.</p> <p>b) Segunda oportunidade: Na segunda oportunidade, os criterios de avaliación serán os mesmos que na primeira, aínda que aqueles alumnos que non enviaron no período correspondente algunha das tarefas da avaliación continua do primeiro cuatrimestre, poderán envialas nunhas datas determinadas a tal efecto.</p> <p>c) En condicións de avaliación: Está prohibido acceder á sala de exames con calquera dispositivo que permita a comunicación co exterior e / ou o almacenamiento de información.</p> <p>d) Identificación do alumno: O alumno deberá acreditar a súa identidade segundo a normativa vixente.</p> <p>5. Modificacións da bibliografía ou webgrafía;</p> <p>Lecturas recomendadas, acceso directo en Moodle:</p> <p>Feliú i Montfort, Gaspar y Sudrià, Carles (2013): Introducción a la historia económica mundial [Recurso electrónico]: http://kmelot.biblioteca.udc.es/search~S1*gag?/tintroduccion+a+la+historia+economica+mundial/tintroduccion+a+la+historia+economica+mundial/1%2C3%2C4%2CB/frameset&FF=tintroduccion+a+la+historia+economica+mundial+recurso+electrónico&1%2C1%2C/indexsort=-, Valencia: Universitat de València, 2ª ed.</p>
----------------------	--



Luis Julio Tascón Fernández, Misael Arturo López Zapico (2012): Historia Económica, Biblioteca Nueva, Mundial
[<http://sfx.bugalicia.org/aco?sid=III:innopac&pid=id=9788499405254>].

Manuais de acceso libre de distintas materias: en formato e-libro
[https://udcgal-my.sharepoint.com/:b/g/personal/maria_parga_udc_es/EfEqcB2Bo4RloUMpMcuilHIBwOx6CQlIFm8cog4OYdWVYg?e=KcTfao]

Acceso a e-libro plataforma [<https://www.youtube.com/watch?v=TEUk4DT588o&t=12s>]

Nueva Historia de Las Grandes Crisis Financieras
[https://scholar.google.es/scholar?hl=es&as_sdt=0%2C5&q=Nueva+historia+de+LAS+GRANDES+CRISIS+FINANCIERAS&btnG=]

Spanish Economic Growth, 1850?2015
[https://scholar.google.es/scholar?hl=es&as_sdt=0%2C5&q=Spanish+Economic+Growth%2C+1850%E2%80%932015&btnG=]

Google Académico [https://scholar.google.es/schhp?hl=es&as_sdt=0,5]



Competencias / Resultados do título		
Código	Competencias / Resultados do título	
Resultados da aprendizaxe		
Resultados de aprendizaxe		Competencias / Resultados do título
Coñecer e entender a realidade económica internacional e española, coas súas transformacións no longo prazo, así como a evolución das institucións económicas e da actividade empresarial.	A7 A8	
Coñecer e entender a natureza da empresa e a súa relación co entorno socioeconómico	A4 A5 A6	B1 B2 C6
Asimilar que as realidades económicas son complexas, interrelacionadas con variables sociais, políticas e culturais, e inmersas nun contexto dinámico		B3 B4 C4 C6
Apreciar o papel desempeñado polos factores económicos e os factores institucionais nos procesos de desenvolvemento económico	A7	
Análise das variábeis que determinaron o liderado occidental no proceso de crecemento económico contemporáneo	A7	
Axudar a entender as orixes e persistencia das desigualdades socioeconómicas entre países	A7	
Aplicar conceptos básicos da economía e da empresa a diferentes contextos históricos	A4 A8	B5 B9
Coñecer as distintas modalidades de empresa xurdidas na evolución histórica recente, e os factores que condicionaron as súas formas de crecemento	A7 A10	
Potenciar o emprego de técnicas e instrumentos cuantitativos básicos que impliquen o uso de material estatístico e gráfico	A8	
Capacidade analítica e sintética		C4
Capacidade crítica e autocrítica		B10 C4 C6
Capacidade de traballo en grupo	A12	C4
Capacidade de expresión, oral e escrita		C1
Reforzar a capacidade de comprensión lectora		C1 C8
Elaborar e defender argumentos sobre cuestións económicas	A12	
Resolver problemas sobre as cuestións económicas, facendo uso dos coñecementos sobre a realidade empresarial, as teorías, os modelos e os métodos científicos da economía e a empresa	A4 A8	
Capacidade de procura, selección e elaboración de información	A3 A6	
Capacidade de aplicación dos coñecementos adquiridos á interpretación do material estatístico, gráfico e documental	A9	
Destreza na aplicación de técnicas cuantitativas para o tratamiento de repertorios estatísticos	A5 A8	
Capacidade para o traballo autónomo		C4 C5
Capacidade de aplicar o coñecemento na práctica		C4 C6 C7
Analizar e interpretar datos básicos da concxuntura económica	A3	C4
A materia aporta valores humanísticos e culturais importantes para desenvolver o liderado empresarial ao que están chamados os futuros Graduados en Administración e Dirección de Empresas	A5	C4

Contidos		
Temas	Subtemas	



Tema 1: As economías europeas preindustriais (séculos XVI-XVIII)	1. As economías agrícolas tradicionais 2. O crecemento do comercio e a manufactura 3. A estrutura da economía española no Antigo Réxime
Tema 2: O proceso de industrialización. A Revolución Industrial e a difusión de crecimiento económico moderno (1780-1870)	1. Revolución industrial e crecemento económico no século XIX 2. Pautas de industrialización 3. O difícil arranque do desenvolvemento capitalista en España
Tema 3: A segunda revolución industrial, 1870-1945	1. A revolución tecnolóxica, a internacionalización das economías e o nacemento da empresa moderna 2. A inestabilidade de entreguerras, 1914-1945 3. A incompleta modernización da economía española
Tema 4: A economía mundial ante a terceira revolución industrial (1945-2010)	1. A nova orde económica internacional (1945-1958) 2. Do círculo virtuoso ao círculo vicioso (1959-1985) 3. A era da globalización e a súa repercusión na empresa 4. Do colapso do primeiro franquismo á modernización da economía española

Planificación

Metodoloxías / probas	Competencias / Resultados	Horas lectivas (presenciais e virtuais)	Horas traballo autónomo	Horas totais
Actividades iniciais	B1 B2 B3	4	0	4
Sesión maxistral	A3 A4 A5 A12 B4 B5 B9 B10 C5 C6 C7	17	17	34
Lecturas	A6 A7	7	14	21
Estudo de casos	A9 A10	4	12	16
Seminario	A8 C1 C4	4	4	8
Análise de fontes documentais	C8	10	20	30
Proba obxectiva	A4 A5 A7 B2 B3	2	34	36
Atención personalizada		1	0	1

*Os datos que aparecen na táboa de planificación son de carácter orientativo, considerando a heteroxeneidade do alumnado

Metodoloxías

Metodoloxías	Descripción
Actividades iniciais	Integran as seguintes actividades: - Técnicas de procura de información sobre Economía e Empresa e Ciencias Sociais en xeral. Utilizarse como ferramenta, entre outras, o "Buscador de Economía e Empresa da Facultade de Economía e Empresa da UDC". - Técnicas de comentarios de textos. - Técnicas de análise de material gráfico e estatístico.
Sesión maxistral	Nestas sesións o profesor impartirá as pautas chave da materia que o alumno debe coñecer e preparar con traballo persoal e coa axuda do resto de instrumentos que ofrece o curso.
Lecturas	Análise e discusión de lecturas obligatorias, complemento das clases maxistrais. Realizarase, preferentemente, no tempo dedicado a titoría de subgrupo de 15 alumnos.
Estudo de casos	Inclúen as prácticas con material cuantitativo e cualitativo, así como determinadas lecturas.
Seminario	Complemento das lecturas, estudos de caso e prácticas (materiais cuantitativos e cualitativos discutidos en clase).
Análise de fontes documentais	Inclúen as prácticas con material cuantitativo e cualitativo, así como determinadas lecturas.



Proba obxectiva

Consistirá na realización dun exame escrito sobre os contidos do programa.

Atención personalizada

Metodoloxías	Descripción
Seminario	En cada unha das metodoloxías que aquí se especifican procurarase unha atención personalizada, nas correspondentes sesións de clase ou en horario de titoría do profesor.
Análise de fontes documentais	
Lecturas	
Estudo de casos	
Actividades iniciais	

Avaliación

Metodoloxías	Competencias / Resultados	Descripción	Cualificación
Seminario	A8 C1 C4	Complemento das lecturas, estudos de caso e prácticas (materiais cuantitativos e cualitativos discutidos en clase). A súa avaliação será convxunta coa das lecturas. Na súa avaliação terase en conta a participación do alumno na aula.	0
Análise de fontes documentais	C8	Inclúen as prácticas con material cuantitativo e cualitativo. Na súa avaliação terase en conta a participación do alumno na aula.	35
Lecturas	A6 A7	Análise e discussión de lecturas obligatorias, complemento das clases maxistrais. Realizarase, preferentemente, no tempo dedicado a titoría de subgrupo de 15 alumnos. Na súa avaliação terase en conta a participación do alumno na aula. A entrega dos traballos documentais que se realicen nesta materia, solicitarase en formato virtual e/ou soporte informático e realizarase a través de Moodle, en formato dixital sen necesidade de imprimilos.	15
Estudo de casos	A9 A10	Inclúen as prácticas con material cuantitativo e cualitativo, así como determinadas lecturas. A súa avaliação será convxunta coa da análise de fontes documentais. Na súa avaliação terase en conta a participação do alumno na aula. A entrega dos traballos documentais que se realicen nesta materia, solicitarase en formato virtual e/ou soporte informático e realizarase a través de Moodle, en formato dixital sen necesidade de imprimilos.	0



Actividades iniciais	B1 B2 B3	<p>Integran as seguintes actividades:</p> <ul style="list-style-type: none">- Técnicas de procura de información sobre Economía e Empresa e Ciencias Sociais en xeral. Utilizarse como ferramenta, entre outras, o "Buscador de Economía e Empresa da Facultade de Economía e Empresa da UDC".- Técnicas de comentarios de textos.- Técnicas de análise de material gráfico e estatístico. <p>A súa avaliación será convxunta coa da análise de fontes documentais. Na súa avaliación terase en conta a participação do alumno na aula.</p>	0
Sesión maxistral	A3 A4 A5 A12 B4 B5 B9 B10 C5 C6 C7	<p>Nestas sesións o profesor impartirá as pautas chave da materia que o alumno debe coñecer e preparar con traballo persoal e coa axuda do resto de instrumentos que ofrece o curso.</p> <p>A súa avaliación farase basicamente ao través da proba obxectiva de final de curso.</p>	0
Proba obxectiva	A4 A5 A7 B2 B3	<p>Consistirá na realización dun exame escrito sobre os contidos do programa. Para superar a materia haberá que obter polo menos quince puntos. Valorarase a capacidade de expresión, manexo e dominio do vocabulario específico, capacidade analítica e sintética, e coñecemento dos contidos do programa.</p>	50

Observacións avaliación

O alumnado que só participe de actividades de avaliação que teñan unha ponderación inferior ao 20% sobre a cualificación final será cualificado como non presentado, con independencia da cualificación acadada.

Os criterios de avaliação correspondentes á segunda oportunidade serán similares aos da primeira oportunidade. Os alumnos realizarán unha proba obxectiva escrita, cuxo resultado se sumará á nota da avaliação continua obtida durante o primeiro cuadri mestre.

Está prohibido o acceso ao exame con calquera dispositivo que permita a comunicación co exterior e/ou o almacenamento de información. É obligatoria a presentación dun documento oficial de identificación para o acceso ao exame.

Fontes de información

Bibliografía básica	Para o seguemento do programa e, en especial, para a preparación do exame final é recomendábel a consulta dalgún dos seguintes manuais, en especial dos citados no primeiro bloco: Manuais básicos COMÍN, F. (2011), Historia económica mundial: de los orígenes a la actualidad, Madrid, Alianza. COMÍN, F., HERNÁNDEZ, M. y LLOPIS, E. (eds.) (2002), Historia económica de España, siglos X-XX, Barcelona, Crítica. FELIÚ, G. y SUDRIÀ, C. (2007), Introducción a la historia económica, Valencia, Universitat de València. MALUQUER DE MOTES, J. (2014), La economía española en perspectiva histórica, Barcelona, Pasado & Presente. PALAFOX, J. (coord.) (1998), Curso de historia económica, Valencia, Tirant lo Blanch. PALAFOX, J. (ed.) (2014), Los tiempos cambian. Historia de la economía, Valencia, Tirant Lo Blanch. MALUQUER DE MOTES, J. (2014), La economía española en perspectiva histórica, Barcelona, Pasado & Presente.
---------------------	--



Bibliografía complementaria	<p>Outros manuais</p> <p>ALDCROFT, D.H. (2003), Historia de la economía europea, 1914-2000, Barcelona, Crítica.</p> <p>ANES, G. (ed.) (1999), Historia económica de España, Siglos XIX y XX, Barcelona, Galaxia Gutenberg-Círculo de Lectores.</p> <p>ARMESILLA, S. (2019), Breve historia de la economía. Ediciones Nowtilus.</p> <p>ARTOLA, M. (dir.) (1993), Enciclopedia de Historia de España, Tomo I, Madrid, Alianza Universidad.</p> <p>BROADBERRY, S. and O'Rourke, K.H. (2010), The Cambridge Economic History of Modern Europe, Cambridge, Cambridge University Press.</p> <p>BRODER, A. et al. (2001), Historia de la España contemporánea: desde 1808 hasta nuestros días, Barcelona, Ariel.</p> <p>CAMERON, R. y NEAL, L. (2016), Historia económica mundial. Desde el Paleolítico hasta el presente, Madrid, Alianza Editorial.</p> <p>CAMPS CURA, E. (2013), Historia económica mundial. La formación de la economía internacional (siglos XVI-XX), Madrid, McGraw Hill.</p> <p>CARRERAS, A. y TAFUNELL, X. (2003), Historia económica de la España contemporánea, Barcelona, Crónica.</p> <p>CARUANA, L. (coord.) (2015), Cambio y crecimiento económico, Madrid, Pirámide.</p> <p>CIFERRI, D. y DI COLLI, S. (2015), Pequeña historia de la economía: desde el trueque hasta la prima de riesgo, Madrid, Siruela.</p> <p>CLARK, G. (2007), A Farewell to Alms: A Brief Economic History of the World, Princeton, Princeton University Press.</p> <p>CLARK, G. (2014), Adiós a la sopa de pan, hola al sushi: breve historia económica mundial, Valencia, Universitat de València.</p> <p>COLLANTES, F. (2017), La economía española en 3D. Oferta, demanda y largo plazo, Madrid, Pirámide.</p> <p>COMÍN, F., HERNÁNDEZ, M. y LLOPIS, E. (eds.) (2005), Historia económica mundial, siglos X-XX, Barcelona, Crónica.</p> <p>COMÍN, F. y MARTÍN ACEÑA, P. (eds.) (1996), La empresa en la historia de España, Madrid, Civitas.</p> <p>DI VITTORIO, A. (coord.) (2003), Historia económica de Europa: siglos XV-XX, Barcelona, Crónica.</p> <p>FOREMAN-PECK, J. (1995), Historia de la economía mundial. Las relaciones económicas internacionales desde 1850, Madrid, Prentice Hall.</p> <p>GARCÍA DELGADO, J.L. y JIMÉNEZ, J.C. (1999), Un siglo de España. La economía, Madrid, Marcial Pons.</p> <p>GARCÍA RUIZ, J.L. (coord.), CASADO, J., FATJÓ, P. y NÚÑEZ, G. (1998), Historia de la empresa mundial y de España, Madrid, Síntesis.</p> <p>GARCÍA RUIZ, J.L. y MANERA, C. (2006), Historia empresarial de España. Un enfoque regional en profundidad, Madrid, LID.</p> <p>GERMAN, L., LLOPIS, E., MALUQUER, J. y ZAPATA, S. (eds.) (2001), Historia económica regional de España siglos XIX y XX, Barcelona, Crónica.</p> <p>GONZÁLEZ, A. y MATÉS, J. M. (coords.) (2012), Historia económica de España, Barcelona, Ariel.</p> <p>KENWOOD, A.G. y LOUGHEED, A.L. (1991), Historia del desarrollo económico internacional, Madrid, Istmo, vol. 1.</p> <p>KENWOOD, A.G., LOUGHEED, A.L. & GRAFF, M. (2014), Growth of the International Economy, 1820-2015, London, Routledge.</p> <p>KISHTAINY, N. (2019), Breve historia de la economía. Biblioteca Nueva Editorial.</p> <p>KRIEDTE, P. (1994), Feudalismo tardío y capital mercantil, Barcelona, Crónica.</p> <p>LLOPIS, E. (ed.) (2004), El legado económico del Antiguo Régimen en España, Barcelona, Crónica.</p> <p>MARCOS, A. (2000), España en los siglos XVI, XVII y XVIII. Economía y sociedad, Barcelona, Crónica.</p> <p>NADAL, J. (1975), El fracaso de la revolución industrial en España, 1814-1913, Barcelona, Ariel.</p> <p>NADAL, J. y CARRERAS, A. (dirs.) (1990), Pautas regionales de la industrialización española (siglos XIX y XX), Barcelona, Ariel.</p> <p>NADAL, J., CARRERAS, A. y SUDRIÀ, C. (comps.) (1987), La economía española en el siglo XX. Una perspectiva histórica, Barcelona, Ariel.</p> <p>NEAL, L. & CAMERON, R. (2016), A Concise Economic History of the World: From Paleolithic Times to the Present, Oxford, Oxford University Press.</p> <p>OCAMPO SUÁREZ-VALDÉS, J. (1998), Historia económica mundial y de España, Oviedo, Universidad de Oviedo.</p> <p>OSTERHAMMEL, J. and PETERSSON, N. (2019), Breve historia de la globalización: del 1500 a nuestros días, Buenos Aires, Siglo XXI Editora Iberoamericana.</p> <p>PASCUA ECHEGARAY, E. (2012), Historia económica española y mundial, Madrid, Centro de Estudios Financieros.</p> <p>PERSSON, K.G. (2010), An Economic History of Europe. Knowledge, Institutions and Growth, 600 to the Present, Cambridge, Cambridge University Press.</p> <p>PRADOS DE LA ESCOSURA, L. (1998), De Imperio a nación. Crecimiento y atraso económico en España (1780-1930), Madrid, Alianza Universidad.</p> <p>PRADOS DE LA ESCOSURA, L. (2003), El progreso económico de España (1850-2000), Madrid, Fundación BBVA.</p> <p>PRADOS DE LA ESCOSURA, L. (2017), Spanish Economic Growth, 1850?2015, London, Springer.</p> <p>https://link.springer.com/content/pdf/10.1007%2F978-3-319-58042-5.pdf</p> <p>SÁNCHEZ-ALBORNOZ, N. (ed.) (1985), La modernización económica de España, 1830-1930, Madrid, Alianza Universidad.</p> <p>TASCÓN, J. y LÓPEZ ZAPICO, M.A. (2012), Historia económica mundial. Una visión eurocéntrica de la actividad económica, del Neolítico al siglo XXI, Madrid, Biblioteca Nueva.</p> <p>TORRES, J. (2015), El Capitalismo en crisis: del crac de 1929 a la actualidad, Madrid, Anaya.</p> <p>TORTELLA, G. (1994), El desarrollo de la España contemporánea. Historia económica de los siglos XIX y XX, Madrid, Alianza Universidad.</p> <p>TORTELLA, G. (2000), The Development of Modern Spain. An Economic History of the Nineteenth and Twentieth Centuries, Cambridge, Mass., Harvard University Press.</p> <p>VALDALISO, J.M. y LÓPEZ, S. (2007), Historia económica de la empresa, Barcelona, Crónica.</p> <p>VRIES, J. de (1992), La economía de Europa en un</p>
-----------------------------	---

período de crisis, 1600-1750, Madrid, Cátedra.ZAMAGNI, V. (2001), Historia económica de la Europa contemporánea: de la revolución industrial a la integración europea, Barcelona, Crítica.



Recomendacións

Materias que se recomenda ter cursado previamente

Materias que se recomienda cursar simultaneamente

Materias que continúan o temario

Observacións

A materia non esixe requisitos previos. Porén, considéranse recomendábeis algúns prerrequisitos e coñecementos previos:- Coñecemento básico de informática a nivel de usuario (procesador de texto, folla de cálculo, navegador de Internet).- Coñecementos de Historia Universal.- Coñecementos de Historia de España.- Familiaridade con conceptos básicos de Economía.Durante o desenvolvemento das clases promoverase a participación dos alumnos a través de exercicios e preguntas que permitan comprobar a asimilación de coñecementos e o manexo dos conceptos utilizados.

Farase, na medida do posible, un uso sostible dos recursos, tratando de minimizar os impactos negativos sobre o medio natural.A materia persegue suliñar a importancia dos principios éticos relacionados cos valores da sostenibilidade nos comportamentos persoais e profesionais.Procurarase identificar e modificar prexuízos e actitudes sexistas, tratando de influir na contorna, co obxectivo de modificalos e fomentar valores de respecto e igualdade.Facilitarase a plena integración do alumnado que por razón físicas, sensoriais, psíquicas ou socioculturais, experimenten dificultades a un acceso axeitado, igualitario e proveitoso á vida universitaria.

(*)A Guía docente é o documento onde se visualiza a proposta académica da UDC. Este documento é público e non se pode modificar, salvo casos excepcionais baixo a revisión do órgano competente dacordo coa normativa vixente que establece o proceso de elaboración de guías